Թիւրքիայի մէջ ամենաշատ 1 միլիօն են բնակվում։ Բրիտանական էնցիկլօպեդիայի (Encyclopaedia Britannica) II բաժնում Հայերի մասին յօդուածի մէջ Հայերի ընդհանուր թիւը Դիւլօրիէի հետ համաձայն որոշված է 4 միլիօն. Նրանցից բնակվում են Թիւրքիայի մէջ $2^1/_2$ միլիօն, Ռուսաստանի մէջ 1,200,000, Աւստրիայի մէջ 25,000, Պարսկաստանի մէջ 150,000, Հնդկաստանի և Ասիական Արխիպելագոսի վրա 25,000 և զանազան տեղերում 100,000։ Բայց այդ թուանշանները ընթացող դարի կէսին են կազմված։ Յուլիսի 5-ին տուած իր պաշտօնական գրութեան մէջ Բ. Դուռը Հայերով բնակեցրած վեց նահանգների մէջ նրանց թիւը ընդհանուր ազգաբնակութեան 16% է համարում, ուրեմն այդպիսով Հայերի թիւը Ասիայում 300,000 պէտք է լինի։ Մինչդեռ „Journal d'Orien“ լրագրի տեղեկութիւնների համեմատ, որ Հայոց պատրիարքի հրամանով և Հայ հոգեւորականութեան օգնութեամբ Փոքր-Ասիայում կատարված ազգագրութեան հետեւանք է, վեց վիլայեթների, այն է՝ Էրզրումի, Վանի, Սիվասի, Կարպուտի, Դիարբեքիրի և Ալեպպօի 1,831,300 բնակիչներից 760,000 աւելի Հայերն են, այսինքն 40% աւելի։ Իսկ եթէ նրանց թւին աւելացնենք միացած քրիստոնեաներին, այն ժամանակ 100 մարդուց 58 քրիստոնեաներ կը լինեն, իսկ 42 մահմետականներ։ Ամենից շատ Հայեր բնակվում են Վանի վիլայեթի մէջ ($252^1/_2$ հազար), յետոյ Կարպուտի վիլայեթի մէջ (158 հազար) և յետոյ Էրզրումի (134 հազար). Մնացած երեք վիլայեթներից իւրաքանչիւրի մէջ Հայերի թիւը 100 հազարից պակաս է։ Թիւրքիահպատակ Հայերի ահագին մեծամասնութիւնը Հայ լուսաւորչականներ են։ Հայ-կաթօլիկները համեմատական մեծամասնութիւն են կազմում Սիվասի մէջ, այնուհետեւ Դիարբեքիրի մէջ մնացած Հայերի 12% և Էրզրումի մէջ Հայ-կաթօլիկները 10% են։ Բոլոր վեց վիլայեթների մէջ Հայ բողոքականների թիւը հասնում է 15 հազարի և ամենից շատ Կարպուտի մէջ, ուր 100 Հայ-լուսաւորչականներից 7 բողոքական են։

Թիւրքիահպատակ հայերի այժմեան վատթար դրութեան նմանը չէ կարելի գտնել այդ ազգութեան մինչև անգամ ցաւալի անցեալի մէջ։ Ահա, հաստատ աղբիւրներից ինչպէս փաստեր են պատմում, որոնք նկարագրում են գործերի դրութիւնը Փոքր-Ասիայի մէջ։ Հայ վաճառականը թիւրքաց կառավարութենից 1,200 լիրայի ստանալիք ունենալով, ներկայանում է տեղական կայմակամին և փող ստանալուց յետոյ նորից ճանապարհ է ընկնում, բայց մօտակայ գիւղի մէջ երկու մարդ երեսները մուրով ներկած փորձում են նրան կողոպտել։ Յայտնվում է, որ կողոպտողները եղել են կայմակամը և նրա քարտուղարը։ „Մասիս“ լրագրին հաղորդում են, որ Բայազէտի փաշալիկի մէջ գտնվող Ուչ-Կիլիսա վանքը ենթարկվել է քիւրդերի կողոպտմանը և այդ ժամանակ տարված են բազական նշանաւոր ձեռագիրներ։ Բայց ահա աւելի տխուր մանրամասներ, որոնց քաղում ենք ,,Journal d'Orient" լրագրի վերջին համարից։ Վաթսուն Հայեր գանգատվել են, որ Մուշի և Ջուկուրի կայմակամութեան ազգաբնակութիւնը տանջվում է կրկնապատկվող չարիքներից։ Հասարակական ապահովութիւն չը կայ և ազգաբնակութիւնը վայրենի քիւրդերի կամայականութեան է ենթարկված, որոնք ամեն տեղ աւերում են և սարսափ են գցում։

(կը շարունակվի)

ՖՐԱՆՍԻԱ

Ֆրանսիան թէև վաղուց հանրապետութիւն էր, բայց երկար ժամանակ չէր հրատարակում ժողովների ազատութեան օրէնքը։ Վախկոտ բուրժուազիան կարծում էր որ եթէ թոյլ տրվի ամբոխին ժողովվելու ազատութիւնը, ծայրայեղ արմատական կուսակցութիւնը անպատճառ ի չար կը գործածի այդ իրաւունքը։ Փարիզի բնակիչները կարծում էին թէ հէնց որ հաւաքվելու և հրապարակական ժողովներ կազմելու կատարեալ ազատութիւն կը տրվի, անմիջապէս կը ծագի մի յեղափոխութիւն։ Ֆրանսիացիների երեւակայութեան առջև ծնվում էր արդէն արիւնահեղ յեղափոխութեան, կօմունայի ուրուականը։

Բայց նորերումս հրատարակվեցաւ ժողովվելու ազատութեան օրէնքը. ամբոխը, հասարակութեան ստորին դասակարգը, բանուորների պրօլէտարիատը սկսեց ահագին ժողովներ կազմել, որտեղ գումարվում են մի քանի հազար մարդիկ, ճառախօսները արտասանում են այրող, յեղափոխական ճառեր, հանդիսականները ամենածայրայեղ վճիռներ են կայացնում, դատապարտում են մինիստրներին մահվան, կախաղանին անգամ,—և ոչինչ յեղափոխութիւն չէ ծագում, Փարիզը կատարելապէս հանգիստ է, փողոցներում շարունակվում է սովորական երթեւեկութիւնը.....

Ֆրանսիացիները վերջապէս հասկացան որ վտանգաւոր, ծայրայեղ վարդապետութիւնները այն ժամանակ վնասակար և վտանգաւոր են, մինչև որ նրանք արգելված են լինում, մինչև որ ամենքին չեն թոյլ տալիս կատարելապէս ազատ կերպով յայտնվել, հրապարակապէս արտայայտվել։ Բայց հէնց որ մի ամենածայրայեղ մտքին, ամենախելագար գաղափարին, ամենաանճոռնի վարդապետութեանը թոյլ է տրվում ազատօրէն յայտնվելու, թէ մամուլի և թէ ժողովների մէջ, այդ տեսակ ծայրայեղ վարդապետութիւնները անմիջապէս կորցնում են իրանց գրաւիչ ոյժը և այլ ևս չեն բորբոքում ժողովուրդը, դառնում են կատարելապէս անվտանգ։

Ֆրանսիան պ. Գրէվիի նախագահութեան օրով հասաւ ճշմարիտ քաղաքական հասունութեանը։ Նա Շվէյցարիայի և Անգլիայի պէս մամուլի կատարեալ ազատութիւն և ժողովների անսահման ազատութիւն է վայելում և համոզվել է որ կատարեալ ազատութիւնը ամենալաւ դեղ է վտանգաւոր և մոլորեցնող ամեն վարդապետութիւնների դէմ։

Փարիզի մէջ այս օրերս կայացած արմատական կուսակցութեան ժողովներ, որտեղ հազարաւոր բանւոր հանդիսականների ներկայութեամբ ամենայեղափոխական մտքեր էին յայտնվում ամբիօնից և ժողովը հանգիստ կերպով կայացնում էր ամենաանճոռնի վճիռներ։ Ոչ մի պօլիցիական ներկայ չէր գտնվում ժողովի ահագին դահլիճում, միայն դուրսը պօլիցիան պահպանում էր սովորական կարգը, որպէս զի փողոցների մէջ երթեւեկութիւնը չը խանգարվի։ Փարիզի խաղաղ բնակիչները հանգիստ ոգով անցնում էին ժողովի դրան առջև, շատերը հետաքրքրութիւնից մտնում էին հրապարակական ժողովը և լսում էին թէ ինչպէս ամբիօնի բարձրութիւնից ճառախօսներից մինը ապացուցանում էր թէ մինիստրները գողեր են, ազգային փողերի յափշտակիչներ են, միւսը առաջարկում էր վճիռ կայացնել թէ ազգը յայտնում է նրանց օրէնքից դուրս, երրորդը առաջարկում էր մահվան դատապարտել բոլոր մինիստրներին։ Եւ ժողովը այդ տեսակ վճիռներ կայացնելուց յետոյ, հանգիստ ցրվում էր։

Մամուլի կատարեալ ազատութիւնն էլ ամենեւին չը բերեց այն վնասը, որ սպասում էին և մարգարէանում էին յետադէմ և կղերական լրագիրները։ Ամենքը հանգիստ կերպով կարդում են ամենածայրայեղ յարձակմունքները Գամբետտայի, Գրէվիի և ուրիշների վրա, ժպտալով նայում են բոլոր գործող պետական անձանց վրա նկարված ծաղրական պատկերներ և համոզվում են որ դրանից նշանակութիւն և ժողովրդականութիւն ունեցող անձինք ամենեւին չեն կորցնում իրանց հեղինակութիւնը, այլ ընդհակառակն աւելի էլ մեծ հեղինակութիւն են ստանում։

ԱՆԳԼԻԱ

Իրլանդիայի մէջ դժուարութիւնները սաստկանում են։ Պօլիցիայի և ժողովրդի մէջ մի քանի անգամ արիւնհեղ կռիւներ են պատահել։ Այնու ամենայնիւ իրլանդացիներին նշան չէ տուած ընդհանուր ապստամբութեան համար և մինչև անգամ ամերիկացիք խորհուրդ են տալիս իրլանդացիներին սպասել։ Լիմերիկի մէջ, որտեղ կալուածական միութեան ժողով պէտք է կայանար, պօլիցիան 600 զինուորների օգնութեամբ չը կարողացաւ ցրվել ամբոխին, որ

իր բնական ժողովրդային ինստինկտով հետեւած է միանգամից երկու ուղղութեան՝ Աբովեանցի և Նազարեանցի։ Դաստիարակվելով յայտնի Ղազազ Յարութիւնի Փոքր Հայաստանից բերել տուած մի քանի սաների շարքում Խըմիրի Մեսրովբեան վարժարանի մէջ, իսկ յետոյ դասեր լսելով Կ. Պօլսի բժշկական ճեմարանում, Փանոսեանը ասպարէզ է դուրս եկել մի այնպիսի փտած սխօլաստիկ և գրաբարեան—վանական սիստեմայի ժամանակ, երբ ուսումը ոչինչ յարաբերութիւն չէ ունեցել ժողովրդի խօսող լեզուի, վարող կեանքի և զգացած պէտքերի հետ։ Ինչպէս արած այսպիսի պարագաների մէջ իր բորբոքած ազգային զգացմունքներին և անդադար բողոքող մտքի պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար. ինչպէս արած տգիտութեան ու խաւարի մէջ Փոքր Հայաստանում ընկղմած, թրքախօս, օտարացած ու խորթացած հայ տարրի սիրտ ու միտքը արթնացնելու, նորա ասխացած ու բթացած ազգային զգացմունքները գրգռելու ու վառելու համար. ինչպէս արած մօտ կէս միլլիօն հայ ազգաբնակութեան մէջ ա զ գ. ա զ գ ա յ ի ն գ ո ր ծ, շ ա հ, ն ա մ ո ւ ս և գ ր գ ի ռ ասված խօսքերի վրա գաղափար մտցնելու համար։ Ահա այս հարցերն են եղել պ. Փանոսեանին տանջող հարցերը, որոնց վրա նա սկսել է մտածել իր ուսման ընթացքը աւարտելուց յետ։ Զարմանալի համանմանութիւն Խաչատուր Աբովեանցի դրութեան հետ, երբ նա վերադարձաւ Դորպատից։

Այդչափ խոր մտաւոր և բարոյական պահանջներին ի հարկէ ուրիշ բաւարարութիւն տալու միջոց չէր լինի, բացի մի օրգան, մի լրագիր, որի միջոցով հնչտացնէր նա իր սիրտը և լցուցանէր մտքի պահանջը։ Բայց ո՞ր լեզվով պէտք էր հրատարակել նորան, այդ է անլուծանելի խնդիրը, որովհետև եթէ նա հայերէն հրատարակվէր. Փոքր Հայաստանում մի հատ հայերէն իմացող չը կար, եթէ Թիւրքերէն հրատարակվէր, Թիւրքաց լեզուն էլ ոչ լրագրական լեզու ունէր և ոչ լրագիր, որին կարելի լինէր գոնէ նմանութիւն անել։ Գտնվելով այսպիսի դրութեան մէջ մէնու միայնակ երիտասարդը ձեռնարկում է ուրիշ միջոցների. Նա մտնում է ժողովրդի մէջ և սկսում է գործնական ճանապարհով պրօպագանդա անել և ուսուցանել տգէտ ժողովուրդը. գտնելով հարկաւոր գումարը, նա հաստատում է ժողովրդի մէջ առաջին անգամ շոգիի աղօրիք (паровая мельница), եւրօպական կերպով լուսացարան և հացագործութիւն, բայց մի լայնադաց մարդու հոգին բաւարարութիւն չէ գտնում մի այսչափ նեղ և պրօզայիքական գործունէութեան մէջ, վասնորոյ թողնելով այդ, նա սիրտ է անում վերջապէս հայոց տառերով հիմնել մի Թիւրքախօս լրագիր Փոքր Հայաստանի մի նուիրական սարի անունով, որը կոչվում է «Ա ռ ջ ի հ ա ս» (իբր թէ Նոյեան տապանը առաջ հասաւ այդ լեռան գլուխը, իսկ նա չուզենալով վիրաւորել իր աւագ եղբայր Մասիսը, ուղարկեց տապանը նորան։) Այսպիսով 1859 թւին հիմնվում է մի Թիւրքախօս լրագիր Մ ու ն ե տ ի կ Ա ռ ջ ի հ ա ս ի վերնագրով, որի վրա յետոյ աւելանում է տպագրական օրէնքների մի քանի արգելքների պատճառում աւելի անգոյն (ազգային տեսակէտից) անուն Մ ա ն զ ու մ է ի է ֆ ք ե ա ր (չար կարծեաց).

Վերը ասեցի որ անշնորք և բթամիտ Թիւրքերը այդ ժամանակ դեռ չունէին ոչ լրագրական լեզու և ոչ ոճ. ինչ արած, ումից օրինակ առնել. վճիռը տուաւ այստեղ ևս հայկական ինքնաբոյս և գործնական տաղանդը՝ նա ինքը հնարեց համ լրագրական ոճ, համ լեզու. Նա ստեղծեց այդպիսով առաջին անգամ հաստատագանգ Թուրանական ցեղի լրագրութիւն, որի օրինակով սկսվեցին հրատարակվել յետոյ բուն Թիւրքական լրագիրները, որոնց թւում ի հարկէ և հանրահռչակ «Վաքիտը», որի տէրը դարձեալ Թիւրք չէ, (որոնք այդպիսի բաների համար չեն աշխարհում ապրում), այլ դժբաղդաբար Հալէպցի մի հայ կաթօլիկ. որը իր անունը մինչև հիմայ ևս ուրիշ կերպ չէ ստորագրում, բայց հայերէնից։ Զարմանալի չէ՞ արդեօք, որ հէնց այսպիսի մի լրագիրն է հայոց ամենակատաղի թշնամի և ամենածայրայեղ մուսուլմանական մոլեռանդութեան ջատագով. ինչեր միայն չէ կարելի սպասել հայից...

Լրագիրը հիմնելուց յետ Փանոսեանը դառնում է մի ճշմարիտ Աստուծոյ ուղարկած պատիժ և պատուհաս հայի անտարբերութեան համար. արթնացնելով մի կողմից եւրօպական մտքեր և տեղեկութիւններ իր բազմաթիւ ընթերցողների մէջ, որոնց թիւը մի ժամանակ հասնում է մօտ հ ի ն գ հ ա զ ա ր ի, միւս կողմից սկսում է քննադատել Փոքր Հայաստանի խաւար, ստրուկ ու բարոյապէս և մտաւորապէս կաշկանդված իր եղբայրների Թիւրքացած վարքը. անշարժութիւնը, կացունխտը, սովորութիւնները, նախապաշարմունքները և բոլոր այս տեսակ թերութիւնները։ Մեծ շարժում և խլրտում է ընկնում Փոքր Հայաստանի մէջ. արթնանում է ազգային սիրտը, միտքը, մարդկային պատուաճանաչութիւնը, ուսման և յառաջադիմութեան սէրը։ Եթէ մի մեծ տնտեսական և բարոյական տարբերութիւն ենք տեսնում այսօր Բարձր Հայաստանի և Փոքր Հայաստանի հայերի մէջ. եթէ Փոքր Հայաստանի հայը այսօր ոչ բեռնակիր է և ոչ մուսուլման տարրի ստրկահոգի մէկը (գոնէ նոյնչափ, որչափ Բարձր Հայաստանի հայը), այդ անշուշտ գլխաւորապէս քաջահոգի կեսարացի պուբլիցիստի շնորհին է.

Մ ա ն զ ու մ է ի տուած ցնցումից Փոքր Հայաստանի երիտասարդութիւնը վերթաւ քնից. շուտով երեւցան դպրոցներ և ընկերութիւններ զանազան քաղաքներում, ինչպէս Կեսարիա, Սամսոն, Եօզղադ, Մարզվան, Եւդոկիա և այլն։ Մինչդեռ ինչ էր շինում այդ ժամանակ Մ ա ս ի ս ը, որի ճանապարհը ընկել էր դէպի Բարձր Հայաստան. Մ ա ս ի ս ը գործում էր բոլորովին հակառակ կերպով. Նա ոչ թէ հետեւում էր իր լրագրի լեզուն պարզել և մօտեցնել ժողովրդի լեզուին, այլ նա միայն բառարանը ձեռքին որչափ կարելի է ֆանտաստիքական բառեր և լեզու էր հնարում, որը ոչ միայն քսան-երեսուն տարի առաջ ժողովուրդը չէր կարող բնաւ հասկանալ, այլ չէ հասկանում և հիմայ էլ։ Դա դեռ հերիք չէ, այլ փոխանակ իր ուշադրութիւնը դարձնելու Հայաստանի հայ ժողովրդի վիճակը ուսումնասիրելու, ցաւը իմանալու, Մ ա ս ի ս ը, ինչպէս ինքն է ասում այսօր, Գիզօյի խորհրդածութիւններն է թարգմանել, Տիերի վճիռները, Հիւգօյի պատգամները և այլն. իսկ եթէ պատահում էր թղթակցութիւն Հայաստանից, այդ էլ

իր կողմից նոյնպէս յարձակվում էր պօլիցիայի վրա: Վերջի վերջոյ պօլիցիան ստիպված էր պատսպարվել գործանոցի մէջ և համբերութեամբ նայել ամբոխի անկարգութիւններին մինչև աւելի ուժեղ զօրքեր հասան, որոնց վրա սկսեցին նոյնպէս քարեր գցել: Երեկոյեան պօլիցիականները նորից յարձակվեցան ամբոխի վրա և դարձեալ ստիպված էին յետ քաշվել: Մինչև անգամ քաղաքապետը կանչեց զինուորներին. „յաղթութիւնը ձերն է, բայց խորհուրդ եմ տալիս հեռանալ, քանի որ ողջ էք մնացել:“ Գիշերը ամբոխը բոլոր լապտերները հանգցնելուց յետոյ ցրվեցաւ: Այս անցքերի մասին քննութիւններ են կատարվում: Լօնդօնում մի քանի ժամանակից հիմնված է ժողովրդական միութիւն: Այդ միութեան անդամներից մէկը, որ կառավարութեան կուսակիցներից է, առաջարկեց Իրլանդիայի մէջ կատարված կալանաւորութիւնները կանոնաւոր ճանաչել, որովհետև կալուածական միութեան առաջնորդների վարմունքը ապօրինի է: Բայց նրան ժողովը ստիպեց լռել: Ժողովրդական միութիւնը վճռեց արդարացնել Պարնելի կուսակիցներին և բողոքել բռնաւորութեան և կամայականութեան դէմ: Ամենալաւ ճառախօսներից մէկը այդ ժողովի մէջ օրիորդ Կրայհենն էր: Մի ուրիշ ճառախօս օրիորդ Էլենա Տէյլօր, Ջօն Ստիւարտ Միլլի որդեգրուհին Գլադստօնին „ստոր դաւաճան“ անուանեց: Բայց առհասարակ Լօնդօնի մէջ շատ բաւական են Ֆօրստերի հաստատ պատասխանից, որ նա տուեց Դուբլինի պատգամաւորութեանը: Պատգամաւորութիւնը բողոքում էր քաղաքի մէջ զօրքեր կենտրօնացնելու դէմ:

Ամերիկական իրլանդացիները բազմամարդ ժողովներ են կազմում Պարնելին կալանաւորելու դէմ բողոքելու համար: Նիւ-Իօրկի մէջ Օկօնօր Էգօն մի ժողով կազմեց, որ չափազանց բազմամարդ էր: Ահագին դահլիճը լիքն էր, այնպէս որ 10,000 աւելի մարդիկ իրանց համար տեղ չը կարողացան գտնել: Կալուածական միութեան կալանաւորված անդամների անունները ծափահարութիւններով էին ընդունվում, իսկ Գլադստօնի անունը արտասանելուց յետոյ ներկայ եղողները սկսեցին սուլել: Էգօն պնդում էր, որ անկարելի է ճնշել կալուածական միութիւնը: Այդ ժողովի ժամանակ խօսեց նոյնպէս և Պարնելի մայրը, որ ոգևորութեամբ ընդունվեցաւ: Նա ասաց, որ իր որդու կալանաւորելը պակասում է գործը և որ դա դրական օգուտ կը տայ իրլանդական գործին: Տիկին Պարնել աւելացրեց, որ նա ուղևորվում է Իրլանդիա իր որդուն բանտի մէջ այցելելու համար: Շատերը առաջարկեցին նուիրատուութիւններ հաւաքել:

ՆԱՄԱԿ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

Թավրէժ, 6 հոկտեմբերի

Մեր ցամքած գրականութիւնը զարդարող՝ յայտնի րօմանիստ պ. Րաֆֆին, այս օրերումս իր հետախուզական ճանապարհորդութիւնից ժամանեց մեր քաղաքը: Նա մի քանի օրից յետ կուղևորվի դէպի Թիֆլիս:

Զանազան անախորժ անձնական հանգամանքների պատճառով երկար ժամանակ է, որ «Մշակին» բան չեմ գրել. ուսուցիչները այդ ամառային ամիսներում իրանց ուղեղին են դադար տալիս, իսկ ես էլ իմ գրչիս էի հանգիստ տուել: Բայց քանի որ ես լռել էի, մի քանի պատահական թղթակիցներ դուրս պրծան Թաւրէժից և մի քանի նամակներ տուին «Մշակին»: Դրանց մէջ երևելի տեղ է բռնում պ. Աբէլ Ալէքսեանցի յայտնած խակ և անփորձառու մտքերը Թաւրէժի ընթերցարանի և հայ հասարակութեան վերաբերութեամբ, որոնցից ոմանք, այն աստիճանի անխոհեմ են, որ պէտք է թիակով քերել: Օրինակ, եթէ որ ճրագով մանգաս, հազիւ թէ մեր քաղաքում 15 կամ շատ շատ 20 հոգի լրագիր կարդացող կը գտնես, էլ չենք ասում, որ ընթերցարանից գիրք տանող կարդացողները միայն մի քանի հոգի են, էլ չենք ասում որ Թաւրէժում բոլորը՝ հազիւ թէ մի 15 օրինակ լրագիր է ստացվում, 10 «Մշակ», 2 «Մեղու», 2 «Փարոս» և 1 «Մասիս»: Բայց ինչ ենք տեսնում. այս մի քանի հոգի կարդացողների համար պ. Ալէքսեանցը առաջարկում է մի օրգան հիմնել, ինչ լաւ որ մի համալսարան էլ նրա պօչից չէ կցել:—Հասկացանք, պարոն, բայց օրգանը որ փողով, որ տպարանով, որ խմբագրով և որ մի քանի հարիւր բաժանորդներով էք կամենում հիմնել և հրատարակել. չը լինի թէ պ. Գրիգոր Նիկողոսեանի նկարագրած «Լոյսը» ձեր երազին է եկել և դուք էլ ուզում էք մի Վիկտոր Հիւգօ դառնալ: Ցաւում ենք որ այդպիսի օրգաններ Կ. Պօլսում միայն տեղի կունենան, իսկ եթէ որ դուք էլ հոհոս էք, գնացէք Կ. Պօլիս, այնտեղ ձեզ լաւ կընդունեն:

«Այլ առակ լուարուք». պ. Ալէքսեանցը մի ուրիշ երազ էլ է տեսել. նա ասում է որ մեր ազգային ընթերցարանը ձրի «Մշակներ» է ստանում նորա խմբագրութիւնից, և ինչ իրաւունք է, որ ձրի էլ չէ տարածում, որ ամեն ոք կարդայ: Մենք հրապարակաւ յայտնում ենք, որ ազգային ընթերցարանը երբէք ձրի լրագիր չէ ստացել «Մշակի» խմբագրութիւնից: Պարոնը «լսել է զանգակի ձայն, բայց չը գիտէ ուր է այն»: Մի ժամանակ, մեր ընթերցարանը հանդուցեալ լրագրական ընկերութիւնից մի քանի օրինակ «Մշակ և Մեղու» էր ստանում և նրանց տարածում զանազան քաղաքներ և գիւղեր, բայց դա արդէն վաղուց դադարել է: Վերջապէս մենք խորհուրդ կը տանք պ. Ալէքսեանին, որ երբ ուզում է բան գրել, առաջ լաւ քննէ, հաստատ իմանայ և յետոյ հրապարակ հանէ իր մաթահը, եթէ ոչ յօնքը շինելու տեղ աչքն էլ կը հանէ:

Պարսից և Թիւրքաց սահմանների վրա եղող քրդական ապստամբութիւնը, համարեա թէ հասել է իր վախճանին. երբ որ Սովուքբուլաղում Համզ աղան սպանվեցաւ պարսից զինուորներից, դորանից յետ պարսից բանակը իր ուշադրութիւնը դարձրեց դէպի Ալի աղա Շիկակը, որ այդ անունով ցեղի գլխաւորն է: Ալի աղան մի կարճ ժամանակ Սալմաստի լեռներում ամրանալով կատաղաբար կռուեց պարսիկների հետ, որտեղ մեռաւ նրա 9 որդիներից ամենաքաջը, որից յետ Ալի աղան տեսնելով, որ չէ կարող երկար ժամանակ ընդդիմադրել պարսից, գիշերով փախաւ Թիւրքաց հողը, որ վայելում է փաշաների պաշտպանութիւնը: Հասկանալի է որ Շէյխ Իբադուլլահին բռնելուց յետ, Թիւրքաց կառավարութեանը հարկաւոր էր մի այդպիսի աւազակապետ, որպէս զի այն կողմերի թշուառ հայերի հանգիստը աւելի ևս վրդովէ, որպէս զի այն կողմերից հայի անունը չը լսվի, որպէս զի Հայաստանի անունը Քիւրդիստան դառնայ և 61 թիւը ջնջվի:

Մեր Արամեան դպրոցը փոքր առ փոքր բարեկարգութեան մէջ է մտնում: Նոր հրաւիրված ուսուցիչներն եկան. պ. Ս. Գիւլզադեանը տեսուչ է ընտրված, իսկ պ. Կ. Տ. Աստուածատուրեանը ռուսերէնի և ֆրանսերէնի ուսուցիչ: Բայց պէտք է ասել, որ Արամեան դպրոցը անցեալ տարուայ ընթացքում խիստ զգալի կորուստ է ունեցել ուսումնական մասի մէջ. յուսալի է, որ ներկայ ուսումնական շրջանում դպրոցը մի նախանձելի դրութիւն ստանայ, այժմեան հոգաբարձութեան և ուսուցչաց խմբի ջանքերով:

Քանի տարի է, որ մեր քաղաքում սովորութիւն է դարձել և արդէն բարեկենդանի օրերում ներկայացվել են մի քանի թատրական ներկայացումներ, իսկ այս տարի այդ հարցը վաղ արթնանալով, մի քանի ամիս առաջ սկսվեցաւ: Սեպտեմբերի 27-ին, կիրակի գիշեր. մեր դերասանական խումբը ներկայացրեց «Վարդանանց պատերազմը» և «Medecin malgrès lui»: Բոլոր լօժաները և աթոռները բռնված էին. ներկայացումները անսպասելի կերպով յաջող անցան: Դիտաւորութիւն կայ մինչև բարեկենդան շարունակել, գոնէ ամիսը մի անգամ:

Թէհրանի հայոց դպրոցն էլ մի մխիթարական երևոյթ չունի. այնտեղից նամակներ ենք ստանում, որ խիստ սև գոյնով են նկարագրում տեղական հայերի և դպրոցի վիճակը: Նամակագրի խօսքով Թէհրանի հայերը երկու կուսակցութեան բաժանվելով՝ իրարու ատում են: Այդ կուսակցութեան մէկի գլուխն անցել է պ. Գասպարեան անունով տաճկաստանցի ուսուցիչը՝ իր բազմաճախարակեան մեքենայով, իսկ միւսի գլուխը Մեսրոպ քահանայ Փափազեանը: Սրանք աշխատում են մէկը միւսի ձեռքից խլել դպրոցի տեսչութեան պաշտօնը, նշանակում է չենք ու շնորհք իրարու դէմ պատերազմում են: Միւս կողմից Թէհրանի հայ տիկնայք ժողով կազմելով մի գեղեցիկ խորհուրդ են յղացել, որ մի օրիորդական դպրոց բաց անեն և դորա համար իրանց մէջ 200 թուման արդէն հաւաքել են. դպրոցն էլ բացվելու վրա է, միայն սպասում են տեսնել թէ այդ դպրոցի տեսչութիւնն նրանցից որը կը խլէ: Անկասկած դրանցից որն որ խլէ, կանանց մէջ էլ մի խռովութիւն նա կը գցէ, իբրև քաջ ախոյեան, այն ժամանակ պէտք է ասել «հիւնէր հիւնէր իւչիւն»: Նոյն պ. Գասպարեանի և իր աշակերտ պ. Սիսակի մէջ ևս մի վէճ է բացվել, ասում է նամակագիրը: Յիշեալ պ. Սիսակը մի ժամանակ եղել է Գասպարեանի աշակերտը, իսկ այժմ այնտեղ ուսուցիչ է, բայց հարցը նրանումն է, որ ոչ թէ Գասպարեանը չէ կարողանում իր աշակերտին համոզել թէ նա իր աշակերտն է, ընդհակառակը պ. Սիսակը պնդում է թէ ինքն է եղած պ. Գասպարեանի ուսուցիչը. ահա քեզ մի դառն վիճակ. մի ծանր խնդիր, և դժուար թէ կարելի լինի լուծել:

Ատրպատականում դիֆտերիտը և տիֆը իրանց զանազան տեսակներով տարածված են: Սեպտեմբերի 20-ից մինչև 27 ցուրտ էր և փոթորիկ. լեռներում արդէն ձիւնը նստել է:

Արմենակ

«ՄՇԱԿԻ» ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵՆԻՑ

Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ, 19 հոկտեմբերի: „Правит. Вѣст.“ լրագիրը հաղորդում է. Ֆրիդէ նշանակված է կովկասեան պատերազմական շրջանի արտիլերիայի հրամանատար:

վարդապետներին և առաջնորդներին վերաբերեալ, որոնց վրա անտեղի յարձակվելով կամ անհիմնապէս պաշտպանելով, կարողացաւ պ. Իւթիւջեան փառաւոր կայք հաստատել և փող վաստակել: Ահա ձեզ մի ուրիշ տիպ խմբագրի, որը ծնած է և մեծացած Կ. Պօլսի օդի և աւանդութիւնների մէջ...

Դեռ թողնենք Հայաստանը. երբ նոյն իսկ Կ. Պօլսի մէջ պ. Կարապետ Փանոսեան իր հոգու բոլոր ուժով մաքառում էր ամիրաների կամայականութեան և կեղեքումների դէմ, բանտ էր մտնում նոցա մատնութեամբ, իսկ 1863—4 թուականներին զէյթունցոց ապստամբութեան անվախ փաստաբան կանգնելով, դարձեալ գնում էր բանտ. երբ 1865—66 թւերին Կ. Պօլսի մի գերեզմանատան հարցի պատճառաւ դարձեալ գնում էր բանտ, այդ ժամանակ պ. Իւթիւջեան քթի տակ ծիծաղում էր «անմիտ» «հայաստանցի խմբուլի» վրա, որը այնչափ «յիմար» էր, որ կեանքն անգամ զոհ էր առաջարկում «ազգային» ասված «խենթութեան» գործերի համար...

«Ինչ յիմարութիւն» ասում էր Մասիսի պատուական խմբագիրը,» մեթէ ես պակաս ազգասէրի անուն ունեմ թերթիս մէջ միայն ազգասիրութիւն անելով, այն էլ այնպիսի ազգասիրութիւն, որից ոչ միայն կեանքս կը վտանգվի, այլ կեանքս կը փրկվի, որովհետև կը լցվի գրպանս առատ կաշառներով և փայերով...»

Աւելորդ չեմ համարում մէջ բերել Փանոսեանի պաշտպանութեան խօսքերը զէյթունցոց ապստամբութեան և Ալի-փաշայի վրա նոցա տարած յաղթութեան մասին. «եթէ թուրքերս էլ քաշէք հանէք. աղաղակում էր նա Թիւրքաց այնչափ խիստ և հզօր ժամանակ, դարձեալ ես հրապարակաւ, տասնեակ հազար մարդու մէջ կասեմ ձեզ թէ այն երկիրը, որը չէ նուաճված զէնքով, նա ձեզ հպատակ չէ կարող համարվել, վասնորոյ և նորա զէնք բարձրացնելը որի դէմ ուզէ լինի (այսինքն Թիւրքիոյ կառավարութեան) չէ կարող ապստամբութիւն համարվել»: Այս կատաղի խօսքերը և պաշտպանութիւնը այնչափ զօրեղ տպաւորութիւն արեցին եւրօպական դեսպանների վրա, որ ամբողջ Եւրօպան թնդաց հեռագրական լուրերով այդ մասին, որովհետև երբ այնպիսի մի բարբարոս ժամանակ մայրաքաղաքի մէջ անգամ մի հատ հայ յանդգնում էր այդպէս խօսել, կը նշանակէ, կարծում էին օտարները, թէ հայ ազգի գործիչների ոտի տակի հողը շատ ամուր է... Չը գիտէին օտարները հայոց վիճակը, չը գիտէին թէ հայոց բանը միշտ այդպէս է եղել՝ մեծամասնութեան անպիտանութիւնները ծածկողը և երես պարզ անողները եղել են միշտ մի քանի էջի նահատակներ...

Որչափ էլ հետաքրքիր լինի իւրաքանչիւր ազնիւ հայի համար իր արժանաւոր մարդիկներից մէկի կեանքը աւելի մանրամասնութեամբ իմանալու, բայց Փանոսեանը, փառք Աստուծոյ, դեռ կենդան է, դեռ մերթ ընդ մերթ կը հնչէ նորա որոտալից ձայնը Կ. Պօլսի ապիկար ինտելլիգենցիայի ականջին, ինչպէս մի հին առիւծի ձայն նորահաս չակալների մէջ. վասնորոյ երևի ես չեմ լինի առաջինը, որ կը խօսեմ այս արի հայկական ժամանակակից տիպերից մինի վրա: կը յիշեմ միայն հարևանցի կերպով այն, որ Անգօրայի և Բրուսսայի սովի ժամանակ, նոյնպէս Վանայ հրդեհի ժամանակ Մանզումէի խմբագրութիւնը ճշգիւ նոյն դերն է կատարել, ինչ Մշակը անցեալ սովի ժամանակ: Բացի այդ, Կ. Պօլսի ազգային հիւանդանոցը քիչ թէ շատ կարգի բերելը, Կ. Պօլսի մէջ առաջին անգամ օրիորդաց և մասնաւոր տղայոց վարժարան բաց անողը եղել է Կարապետ Փանոսեանը, որը իր լրագրից ստացած մօտ եօթանասուն հազար րուբլ արդիւնքը (Մանզումէի էֆքեարը այդ ժամանակ հասած էր այնպիսի ապօգէյի, որ օտարներն անգամ Մանզումէի մէջ յայտարարութիւն տպելու համար երբեմն հարիւրապատիկ էին վճարում, միմեանց հետ կօնկուրէնցիա անելով) մինչև վերջի փարան ծախսել է այդ դպրոցների վրա. իսկ երբ իր լրագիրը քիչ ընկել է, շատ ուրիշ իր օրինակով հանդէս դուրս եկած թիւրքախօս լրագիրների մրցումից, այդ ժամանակ ինքը հասարակութիւնը էլ չօգնելով և ոչինչ նիւթական զոհաբերութիւն չանելով իր որդկերանց կրթութեան համար, հարկադրեց Փանոսեանի աչքին արտասուքով փակել ուսումնարանները և հազարաւոր մանուկներին մնաք բարեաւ ասել:

Վերջապէս վրա է հասնում վերջին թիւրքառուս պատերազմը. շատ ազգերի խլրտումների մէջ երևում է և հայոց ազգային շարժումը. միտք է յղանում մի քանիների մէջ՝ ստեղծել պաշտօնական և միջազգային հայկական հարց: Փանոսեանը ի հարկէ կարծիք կարծիքների յետևից է յայտնում գործին այնպիսի ընթացք տալու համար, որ արած քայլերը ունենան անմիջական արդիւնք. երևակայեցէք, այս անգամ Փանոսեանի խօսքը էլ բանի տեղ չէ անցնում, որովհետև նրա լրագիրը էլ չունէ չորս-հինգ հազար բաժանորդ և նա էլ հարուստ չէ: Գալիս է վերջապէս հերթը Բերլին պատուիրակներ ուղարկելուն. Փանոսեանը դէմ կացաւ այն մտքին, որ այդպիսի ընդհանուր ազգային գործի ներկայացուցիչները Եւրօպայի առաջ լինեն հոգևորականները. դարձեալ լսող չեղաւ և հայոց խնդրին տուեցին վարդապետների և մի քանի տիրացուների չարժման կերպարանք: Փանոսեանի համբերութեան չափը այս անգամ էլ անցաւ և երբ 61-երորդ յօդուածը եղաւ այս-օր–էգուցվայ մի բան, այդ օրից կատաղի առիւծի պէս սկսեց մռնչել Փանոսեանը բոլոր նոցա դէմ, որոնք չը լսեցին իրան. նա այնպիսի չանթահար յարձակումներ սկսեց անել ամենքի, նաև Ներսէսի վրա, որ զայրացած ամբոխը եկաւ կոխեց խմբագրատունը և քանդեց տպարանը, բայց յայտնի է, որ ամբոխի զգացմունքը եթէ յանցաւոր է լինում, այդ միշտ միայն մի քանի չարագրգիռների և թշնամիների դրդելով, այլ ոչ ինքնաբերաբար, վասնորոյ երբ ընդհանուր յուզմունքը անցաւ և Փափազեանի պէս խարդախ դրդիչներին ճանաչեց ժողովուրդը, իսկոյն զիջում արեց, հաշտվեց և ներողութեան ձեռք մեկնեց իր հին վետերանին: Քաջալերվելով ժողովրդի այդպիսի ազնիւ վարմունքից, Փանոսեանը ուզեց մատուցանել 61-երորդ յօդուածին մի մեծ և անհրաժեշտ ծառայութիւն, որի մասին թոյլ կը տաք գրել հետևեալ անգամ:

Գրիգոր Նիկողոսեան